

Az autobiográfiától az én-irodalomig

Az autobiográfiát interpretáló tudományos diskurzus táguló horizontjainak kitűnő példája a Mekis D. János – Z. Varga Zoltán szerkesztésében megjelent *Írott és olvasott identitás*¹ c. tanulmánykötet, amely a pécsi Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, illetve az Irodalomtudományi Doktori Iskola által 2005-ben szervezett, hasonló című konferencia szöveganyagát tartalmazza. A csupán alcímben megjelenő autobiográfia (*Az önéletrajzi műfajok kontextusai*) tematikai elmozdulásra hívja fel a figyelmet: azt feltételezi, hogy az autobiográfia-értelmezés egyrészt az identitás-kutatás tágabb perspektíváin keresztül történik, másrészt az autobiográfia-kutatás fő területeként az identitás/szelf/szubjektum/én vizsgálatát jelöli ki. Az identitás-kutatás felé történő elmozdulás annak is köszönhető, hogy a kötet interdiszciplináris konferenciaanyagot tartalmaz, vagyis nemcsak irodalmárok, de filozófusok, pszichológusok és történészek is hozzászólnak a témához, ami mindeképp a kutatás – és a kötet – javára válik.

A főcím mindemellett az autobiográfia terminológiai problémáit kívánja megkerülni (illetve az értelmezőkre bízni), teret nyitva ezzel azon szövegek vizsgálata irányába, melyek autobiografikussága vita tárgyát képezi, és inkább a személyes jellegű irodalom tágabb tartományába tartoznak. Ez nem azt jelenti, hogy az autobiográfia fogalmának értelmezése ne tenné ki a kötet jelentős hányadát. Éppen ellenkezőleg: a sokszor tévesen idézett – kiindulópont helyett végső következtetésnek minősített – Lejeune-féle autobiográfia-meghatározás² többször újrafogalmazza, felülírja, pontosítja-tágítja. A tanulmányok további hozadéka, hogy az autobiográfiával kapcsolatban leggyakrabban felvetett kérdéseken túl (autobiográfia fogalma, emlékezet, referencialitás, szubjektum) szó esik az önéletrajzi térről, az autobiográfia etikájáról, genetikusságáról és az autofikció problémájáról, illetve a szerzői név, az intertextualitás, a metalepszis valamint a pornográfia autobiográfiához fűződő viszonyáról is. Az elemzések során különböző korok (reneszánsztól napjainkig), autobiográfia-értelmezések (Lejeune-ből, de Man-ből, Olney-ből, Derrida-ból kiinduló interpretációk) és irodalomelméleti irányzatok (dekonstruktivizmus, feminizmus, hermeneutika, posztmodern szubjektumelméletek stb.) kutatói szólalnak meg.

A kötet sokszínűsége tehát a különböző diszciplínák, értelmezői iskolák egymás mellé rendeléséből következik. A különféle „szakmai nézőpontok” párbeszédbe léptetése nagyban köszönhető a kötet szerkezeti felépítésének. A tanulmányok négy nagyobb tematikus csoportba rendeződnek, s az említett áthallások és áthajlások nemcsak egy-egy szövegcsoponton belül érvényesül-

1 MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.), *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L' Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2008

2 Itt elsősorban az Önéletrajzi paktumra gondolok. Philippe LEJEUNE, *Az önéletrajzi paktum* (ford. Varga Róbert) = Z. VARGA Zoltán (szerk.), *Önéletrajz, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. L' Harmattan, Budapest, 2003, 17-46.

nek, hanem a témakörök egymásra következésében is. Az *önéletírás dilemmái* címet viselő nyitó blokk általánosabb (irodalom)elméleti kérdéseket körüljáró tanulmányokat fog egybe³. Ehhez szervesen csatlakoznak a társadalomtudományok autobiográfia-megközelítései (*Az önéletírás mint diszciplínaközi dilemma*), melyek kitágítják az irodalomtudományi perspektívát. Ezután kaptak helyet – a fokozatosan táguló horizont elvét követve – a magyar és idegen nyelvű autobiografikus szövegek interpretációi (*Önéletírás, szöveg, irodalom: olvasatok a magyar irodalom köréből*, illetve *Önéletírás, szöveg, irodalom: olvasatok a világirodalom köréből*⁴). A kötet fordított piramisépítkezése – az egyre táguló elméleti alapoktól eljutunk a konkrét művek értelmezésig – elleneére sokszor éppen a szövegelemző tanulmányokban találkozunk figyelemre méltó elméleti megközelítésekkel.

Az önéletírás mátrixa

Kiindulópontként érdemes kiemelnünk az egyik elméleti kérdéseket boncolgató tanulmányt, *Barták Henriett: Konfrontálódó meghatározások* c. dolgozatát, melyben az elemző kísérletet tesz egy átfogó autobiográfia-fogalom létrehozására. A tanulmány az autobiográfia-szakirodalom két ellentétes szemléletű irodalomtudósának, Philippe Lejeune és James Olney rendszerének összevetéséből indul ki. A folyamatos összevetés lezárásaképpen Barták rámutat, hogy az autobiográfia-értés különbözősége az autobiográfia egyes komponenseinek eltérő interpretációjában gyökerezik, annak ellenére, hogy a köztudat e komponenseket standard fogalmakként használja. Ennek feloldásaképpen az autobiográfia elemeinek megnevezéséig megy vissza (referencialitás, én, emlékezet, szerző/elbeszélő/elbeszélte én viszonya), amit az önéletírás mátrixának nevez el. Elméletének lényeges eleme, hogy az egyes komponensek értelmezése helyett azok diakrón jellegű vizsgálatát javasolja. Az „autobiográfia alapelemeinek” pusztá nevesítésével szabad utat enged a további interpretációknak. Az általa meghatározott négy összetevő közül a kötetben az identitás jut kiemelt szerephez, mintha a referencialitás, az emlékezet és a szerző/ elbeszélő/ elbeszélte én kérdései azt járnák körül, miféle identitás születik általuk. Ennek értelmében az említett három összetevő oksági kapcsolatba kerül(het) az identitással. Azonban nem ilyen egyszerű a komponensek viszonyrendszere: a tanulmánykötet éppen arról tanúskodik, hogy az autobiográfiai mátrix elemei egymásba hajlanak, egymást feltételezik, egymást megelőzik és bizonyos fokig egymás következményeinek tekinthetők. Ha az egyes tanulmányokat az autobiográfiai mátrix mentén értelmezzük, bonyolult kérdésrendszerekhez jutunk, amelyek az autobiográfia különböző szempontú – és a mátrix más-más elemeit hangsúlyozó – értelmezéséhez vezetnek. Felmerül például, hogy az emlékezet hogyan befolyásolja a referencialitást, és az miféle identitást hoz létre (lásd pl. *Lénárd Kata: Megélt és/vagy elmesélt. Korai trauma és emlékezés* c. tanulmánya). Vagy: az emlékezet

3 A fejezet három francia nyelven írt tanulmánya – Dobos István, Z. Varga Zoltán, Bors Edit munkája – nem képezi az elemzésem részét.

4 Tegye Gabriella franciául írt tanulmányára szintén nem érvényesek a megállapításaim.

hogyan befolyásolja az identitást, és az miféle referencialitást hoz létre (lásd pl. *Kövér György: Önéletrajzi hamisítvány, avagy csalóka emlékezet. Scharf Móric önéletrírása*). Esetleg: az identitás hogyan befolyásolja az emlékezetet, és az miféle referencialitást hoz létre (lásd pl. *Bálint Ágnes: „Hogy mi lettem az értékek ege alatt és az emberek indulatai közt.” Gondolatok Németh László Ember és szerep című önéletrajzáról*). A kérdések variálását még folytathatnám, azonban inkább a negyedik komponens, a szerző/ elbeszélő/ elbeszél éntételek felvetésekből való kimaradását indokolnám. Az identitás némileg hangsúlyosabb szerephez juttatása a kötetben az autobiográfia narratológiai kérdéseinek rovására történik. Pontosabban fogalmazva: a szerző/ elbeszélő/ elbeszél éntételek köré kevésbé problematizálódnak (bár nem feltétlenül kevésbé tematizálódnak). Amennyiben felmerülnek narratológiai kérdések, a heterogén éntételek megképződése és a referencialitás kérdésköre mentén értelmeződnek. Ezt láthatjuk pl. *Bene Adrián* tanulmányában (*Emlékezet, képzelet, ideológia. Egyéni identitás és társadalom viszonya Robbe-Grillet önéletrírói tükrében*) vagy *Kérchy Anna* elemzésében (*Autobiografikció és önéletrajzás Angela Carter regénytrilógiájában*). A narratológiai kérdések többnyire az ún. autofikciók esetén vetődnek fel. És ezzel máris eljutottunk a tanulmánykötet írásainak egyik visszatérő problematikájához.

Autofikció

Az autofikció terminusával kapcsolatban többféle rokon-megfogalmazással találkozunk: életrajzi fikció, biofikció, biotext (Thomka Beáta), önéletrajzás, autobiografikció (Kérchy Anna), önéletrajzi regény (Borgos Anna), „önéletrajziként is olvasható mű” (Bene Adrián), kvárzi-referenciális önéletrírás (Horváth Csaba), autográfia (Jabloneczay Tímea). A hosszú szinonimasor sejteti a terminus képlékeny voltát: nem mindegy ugyanis, hogy az autobiográfia vagy a fikció felől értelmezzük azt. Az Előszóban „semleges” definiált autofikció („eltünteti a különbséget az úgynevezett önéletrajzi és fikciós beszédmódok között”⁵) az értelmezés során arra sarkallja a befogadót, hogy döntsön az autobiografikus, illetve fikciós olvasat között. A kötet szerzői többnyire a fikciós olvasatot preferálják, éppen az autobiográfia referencialitás iránti érzékenysége miatt. Egy tanulmányíró azonban kimondottan neheztelve beszél az autobiográfia és fikció vegyítési kísérleteiről, és az autofikció önéletrajzi olvasatát hangsúlyozza: ő *Philippe Lejeune*. „Nem hinném, hogy tényleg lehet két szék közé esve olvasni. [...] Önéletrírásokról van szó, melyek nyakatekert utat választanak az igazsághoz”⁶ – írja. Csak halkán jegyzem meg, hogy ilyen jellegű kategorikus kijelentéseket nem sok tanulmányíró mer megengedni magának. A francia teoretikus elutasító magatartásának hátterében sajátos fikció-felfogás húzódik meg: Lejeune a fikciót az antifikcióval szemben határozza meg: „A fikciót az különbözteti meg az ellentététől – és ez adja a szó értelmét –, hogy szabadon lehet benne kitalálni, ez pedig ellentétes az igazság kimondásának (igaz naiv, de hát maga az élet is az) tervével.”⁷ Ezért aztán, az írói

5 MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.), *i. m.*, 6.

6 *Uo.*, 13.

7 *Uo.*, 15.

szándékból kiindulva, az önéletírást az igazság kimondására irányuló szövegként határozza meg.

Jó szerkesztői elvre vall, hogy a kötetnyitó Lejeune-tanulmányt *Szávai János* dolgozata követi (*Irodalom, fikció, autofikció*), ami mintegy válaszol Lejeune autofikció-értelmezésére. Szávai fenntartja az olvasási folyamat önéletrajz és fikció határán való lebegtetésének lehetőségét. Szerinte az autobiográfia és az autofikció nyomkövető és metaforikus referenciák kereszteződéséből jön létre. Ezek közül a metaforikusat nevezi meg győztesként, vagyis szerinte az autofikciókat irodalmi szöveggként kell olvasnunk. Úgy gondolja, hogy az autentikusság, őszinteség nem irodalmi probléma, és József Attilára, Dosztojevszkijre, Wittgensteinre hivatkozva nyelvi konstrukciónak tartja azt. Lejeune tehát az igaz/hamis relációt etikai szempontból közelíti meg, vagyis a fikció és antifikció „igazságértékében” határozza meg a két terület különbségét: az autobiográfia igazmondáson alapul, a fikció – a szó pozitív értelmében – hazugságon. Szávai viszont minden nyelvi megnyilatkozást fikciónak tekint. Egyik kitűnő érve a Karamazov testvérekből vett példa, ahol rámutat, hogy Ivan Karamazov tanúskodása során hiába mondja el az igazat (ördögöt lát), vallomása nem felel meg az elvárási horizontnak (valóság(s)t hallani). A befogadó ugyanis nem az igazat várja el, hanem a valódit. Az igaz(ság) azonban nem mindig ragadható meg realizisztikus úton.

Ez a gondolat köszön vissza Robbe-Grillet: *Tükörkép* c. művében is, melyet *Bene Adrián* interpretál. „A kerülő utakon járó fikció sokkal személyesebb műfaj, mint a vallomás a maga állítólagos őszinteségével”⁸ – idéz Bene a *Tükörkép*ből. Bene Husserl emlékezet-felfogásából indul ki, aki a visszaemlékezést nem azonosítja pusztán egy korábbi észlelés felidézésével, mivel azt az aktuális jelenre vonatkoztatjuk. Ennek köszönhetően az emlékek megkonstruálásakor fikciós eljárásokat használunk. A tanulmányíró felhívja a figyelmet, hogy az önéletrajzi művekben felnőtt elbeszélői hang jelenik meg, vagyis ha a gyerekkori emlékeket akarjuk megidézni, fikciós diskurzust kell alkalmaznunk.

Míg tehát Lejeune kétségbe vonja az autofikció létjogosultságát, Szávaihoz hasonlóan többen is bevett gyakorlatnak tartják az autobiográfia és fikció közti diszkurzus-átlépést. *V. Gilbert Edit* (*Mire jó az írónak az önéletrajz s a napló? Kísérlet egy irodalmi szűzföld betörésére*) megfordítja a lejeune-i autofikció-elméletet: az „irodalmi önéletrajzi regényben” a referenciális elemek bevonásának irodalmi hozadékát tanulmányozza. Szerinte ugyanis éppen attól válik irodalmivá az autofikció, hogy referenciális hitellel rendelkezik. *Erős Ferenc* (*Önéletrajz, napló, levelezés. Analitikusok és páciensek önvallomásai*) a pszichoanalízis során alkalmazott autobiografikus szövegek bemutatásakor arra mutat rá, hogy ezek a szövegek az analizált személyek pszichikus feltárására fókuszálnak, és céljuk az adott személy megélte és értékelte realitás megkonstruálása. Ebből kifolyólag ezek az esettanulmányok nem valódi életrajzok, és inkább a fikciós műfajokkal rokoníthatóak. Még a pszichoanalitikusok személyes levelezéseiből fennmaradt híres Freud – Ferenczi levelezés teljes hitelességét is óvatosan kezeli. *Thomka Beáta* (*Életrajzi fikció, biotext, a szerző mint metalepszis*) „a történeti, biografikus elemet a fikcióteremtő műveletek egyik lehetséges forrásának tekinti”.⁹ Az autofikcióban tehát a referenciális

8 Uo., 339.

9 Uo., 226.

elemek beemelésének egyfajta tudatos művelete figyelhető meg. A kérdéskör azonban még sok nyitott kérdést hagy maga után. Vajon csak abban az esetben beszélhetünk autofikcióról, ha a biotextuális elemeket tudatosan emeli a művébe az alkotó? Vajon autofikciónak minősíthető-e az az autobiográfia-értelmezés, amelyet James Olney nyomán Barták Henriett és Zsélyi Ferenc is említ, miszerint az életmű helyettesíti az életrajzot, vagyis az életmű maga az önéletrajz? Továbbá: autofikciónak számítanak-e azok a művek, ahol az elbeszélő önéletrajzi szituációba kerül, ám szövegszerűen nem találunk semmiféle utalást a szerző/ elbeszélő/ elbeszélő én azonosíthatóságára (ezt látjuk a Kérchy Anna elemezte Angela Carter regénytrilógiájában) – vagy ez esetben az autobiografikus forma fikciós használatáról beszélhetünk?

Név, önéletrajzi tér

Az autofikció során felmerülő narratológiai kérdések, mint látható, több esetben is a név problémájához vezetnek. *Horváth Csaba (Én/ regény. Az írói szubjektum és a szerzői referencialitás a kortárs magyar regényben)* olyan kortárs magyar regényekben vizsgálja az írói szubjektumot, melyek helye az önéletírás és a regény határán jelölhető ki. Szerinte a szöveg szerzője és a szövegben létrejövő szerző kettős énje közti feszültség olyan személyiséget konstruál a műben, ami csak az írás folyamán jön létre. Fő szövegszervező elemnek az emlékezetet tartja, amely egyszerre rekonstruktív és konstruktív (fikciósító) eljárásokkal építi fel az ént. Az önéletírás egyik alapkérdésének azt tartja, vajon jelen lehet-e egyszerre a név alakja és viselője. *Zsélyi Ferenc: Az író neve. Az önéletírás és a jellemek konkordanciája a kettős cselekmény elméletében* c. tanulmányában Barthes: A szerző halála¹⁰ gondolatai csengnek vissza, amikor a 19. és 20. század fordulójának brit irodalmát elemezve arra a gondolatra tér ki, hogy a szerző neve nem fontos a befogadás során, mivel nincs információértéke. Amennyiben az alkotás egyik feladata az, hogy elfeledkezzen az alkotójáról, az önreflexív művek olvasása során is megfeledekezünk a szerző „látható személyiségéről”. Zsélyivel ellentétben *Borgos Anna: Az ár ellen. Gyömrői Edit önéletrajzi regénye* c. tanulmányában hangsúlyosabb szerepet juttat a szerző nevének. A tanulmányíró a szerző és főhős nevének különbségét mint az önéletrajzi paktum megszegését értelmezi, és ebből vezeti le a curriculum vitae tényeihez képest csúsztatásoknak minősülő módosításokat. *Molnár Zsuzsa (Phauto. Nádas Péter elbeszéléseinek önéletrajzi tere)* szintén Lejeune elméletéből indul ki, azonban nem a szerző nevével, hanem az elbeszélők nevével/ névtelenségével operál, és az identitás kérdéseivel hozza kapcsolatba azt. Molnár szerint a név elhallgatása az elbeszélő/szereplő identitásának egy részét fogja vissza, sőt részben megakadályozza a rá való emlékezést is (pl. sírfelirat hiánya). A tanulmány további érdekessége, hogy egy sajátos önéletrajzi tér-felfogást vet fel: a lejeune-i meghatározástól eltérően nem a szerző, hanem az elbeszélő-szereplő autobiografikus terét elemzi. Ezt a meglehetősen szokatlan feltevést Nádas szövegtörzskére alkalmazza: Molnár szerint az Emlékiratok könyve névtelen elbeszélője teremtette önéletrajzot író regényalak, Thomas Thoenissen emlékiratának tör-

10 Roland BARTHES, *A szerző halála = uó, A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1998

ténetfoszlányai visszaköszönnek *A fotográfia szép története* c. filmnovellában. Nyitott kérdés marad azonban, hogy ebben az esetben vajon valóban önéletrajzi térről beszélhetünk-e vagy pusztán inter- és intratextuális játékról.

Intertextualitás

Az intertextualitás és az autobiográfia közti összefüggés más tanulmányokban is felmerül. *Osztrólczyk Sarolta* Márai és Garaczi önéletrajzi műveinek komparatív értelmezését hajtja végre, ahol motívum- és szó-intertextusokat keres a két műben („*Nemcsak az élet, az irodalom is tele van titokzatos rokonságokkal.*” *Önéletírás – hatás – intertextualitás*). Az elemzés érdekessége, hogy a poszttextusban olyan Kafka-hatást is kimutat, ami a pretextusban is csak közvetetten jelenik meg. *Thomka Beáta* tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy az intertextusok biotextuális szálakkal is bekerülhetnek egy szövegbe. Ez a felvetés izgalmas kérdéseket sorát nyitja meg: vajon egy autobiográfián belül mennyire és hogyan működtethető az intertextualitás? A legintimebb műfajon belül felépíthetjük-e saját történetünket, énünket más szavaival vagy szövegrészeivel? Mennyire elidegenítő az intertextualitás a személyes jellegű írásban, ha elfogadjuk a feltevést, hogy az autobiográfia az abszolút egyediség, eredetiség diskurzusa? Milyen összefüggésbe hozható az intertextualitás és az autobiográfiát alkotó én ismétlési/ leszármazási kényszere? (Zsélyi szerint például az én ismétlési kényszere abban ragadható meg, hogy a szülei történetét mondja el a magáé helyett.) Ebben az értelemben az autobiográfiában megjelenő intertextualitás akár az autobiográfia etikai kérdéseire is elvezethet bennünket.

74

Referencialitás és etikai kérdések

Az autobiográfia morális kérdései több szempontból körüljárhatóak: egyrészt a referencialitás, az igaz/ hamis dialektikája szempontjából, másrészt a magunkról/másokról elmondható/ elmondandó igazság határai felől is. Ez utóbbi kérdést boncolgatja *Bálint Ágnes* Németh László: *Ember és szerep* c. művének értelmezésekor. A mű, kortársai megítélésében, túlságosan szókimondó és személyeskedő, ami Bálint szerint annak köszönhető, hogy az önéletrajzi képtelen távolságot tartani önmagától, sőt már-már önmaga eszményesítése felé hajlik. Az autobiográfia-kutatás fontos kérdése lehet tehát, kiről is beszélhet egy autobiográfia, pontosabban a főszereplőn kívül mennyit és milyen módon számolhat be/kell beszámolnia a szövegnek a környezetéről. *Erős Ferenc* tanulmányában arra mutat rá, hogy éppen a személyeskedés veszélye miatt fordulhat elő, hogy az önéletrajzi jellegű művek bizonyos részei szabnak gátat a megjelentetésnek. A cenzúra ebben az értelemben a hamisítás egyik fajtája.

A hamisítás, hamisítvány problémája *Kövér György* ironikus hangvételű tanulmányában is központi szereppel bír. Értelmezése fókuszában a referencialitás kérdésköre áll, ami Scharf Móric önéletrajza és korábbi tanúvallomásának „felesküdtött igazsága” közti feszültsége révén problematizálódik. Kövér közvetett módon rámutat az autobiográfia etikai kérdéseire, mivel a szöveg és a tanúvallomás ellentétes állításai jogi következményekkel járhatnak. Folyamatosan visszatér a kérdésekhez: vajon hazugság, hamisítvány vagy rosszul működő emlékezet szüli a vallomás és emlékirat közti ténybeli eltéréseket, illetve fordít-

va: a ténybeli eltérések egyértelműen hazugságot vagy hamisítványt eredményeznek-e. Kövér nem kívánja megválaszolni az eredetiség/hamisítvány kérdéseit, hanem arra mutat rá, hogy a múltat nem lehet homogén értelmezői keretbe szorítani, vagyis elvitatja a totális igazság kimondhatóságát: rámutat a vallo-mások manipulatív voltára, illetve az emlékezet sajátos működésére. A tanúval-lomás igazsága/hamissága, illetve annak jogi következményeinek kérdése *Lénárd Kata* tanulmányában is felmerül, aki a megbízhatatlan emlékezet, a külső és belső valóság közti lehetséges különbség problémája nyomán példaként említi a Hamis Emlékezet Tünetcsoport Alapítványt. A pszichoanalízis során alkalmazott történeti esettanulmány megalkotásakor ugyanis a páciens létrehozhat egy olyan narratív igazságot, ami nem esik egybe a történeti igazsággal, azonban elősegíti a gyógyulási folyamatot. E kétféle igazság közti feszültség akkor válik problémává, ha a páciens nem tudja azokat elkülöníteni és megkülönböztetni egymástól.

A referencialitás kérdésköre vetődik fel *Kulcsár Szabó Zoltán: Testamentalitás és önéletrajzság* c. tanulmányában is, melyben Szabó Lőrinc idős kori versmagyarázatait vizsgálja a Vers és valóságban. Szabó életművétől nem idegen az autobiografikusság, de arról inkább az Olney-féle autobiográfia-felfogás értelmében beszélhetünk nála. Szabó a költészetet a valóság kifejezésének, az önkifejezés eszközeként tartotta. A felmerülő referencialitás problematikáját az én és az én kifejezése közti határvonal problematikájával helyettesítette, rámutatva ezzel a kifejezett én szerepjellegére. A tanulmányíró Nietzsche *Ecce Homo*-jával rokonítja Szabó Lőrinc kommentárjait, aki önma-ga filológusává vált, ahogy Nietzsche is önmagának mesélte el önmagát. Az ilyen típusú autobiográfia eltér az ágostoni hagyományból levezetett önélet-rajztól, és felveti a kérdést, vajon a fragmentált, jegyzetekben és kommentá-rokban fennmaradt szöveg (mint Szabó Vers és valósága) kevésbé tartható-e önéletírásnak, mint a kerek narratívává igazított, fejlődéselvű, Nagy Emberek életét rögzítő és tanulsággal szolgáló élettörténet.

Autobiográfia-értések

Elérkeztünk tehát a különböző autobiográfia-értések felvázolásához. A terminus óvatos meghatározását vetíti elő az *Előszó* kezdőmondata, amikor az autobiográfiát önértési kategóriaként jelöli meg¹¹. És valóban nem csalódunk: szinte mindegyik tanulmány az autobiográfia más és más aspektusára helyezi a hangsúlyt, egyre árnyaltabbá téve ezzel a fogalmat. A tanulmányírók többsége Lejeune autobiográfia-értéséből indul ki (pl. Borgos Anna, Nagy Csilla, Müllner András, Molnár Zsuzsa, Böhm Gábor, Szávai János), de visszaköszön Paul de Man elmélete (pl. Kérchy Anna, Bókay Antal), Derrida autobiográfia-értése (pl. Orbán Jolán, Papp Orsolya), James Olney interpretációja (pl. Barták Henriett), illetve ezen elméletek egyéni továbbgondolásai is. Igazi vegyes felvágottat talál fel nekünk a kötet: az autobiográfia hol műfaj, hol beszédmód, a megértés figurája, élettevékenység, az életmű egészével való azonosítás, önreklám, prosopopeia, hol pedig a testírás eszköze stb. Úgy

11 „Az önéletrajz műfaja – nem csak írott, irodalmi jelenségként értve azt – úgy tűnik, korunk egyik legfontosabb önértési kategóriája.” – MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.), *i. m.*, 6.

tűnik, az autobiográfia területe akkorára szélesedik, hogy egy kis akarattal szinte bármilyen belegyömöszölhető.

Az elméleti kérdéseket boncolgató tanulmányok közül kiemelkedik *Bókay Antal* mélyreható elemzése, aki a szelf megképződése felől olvassa az autobiográfiát. Bókay az önéletrajtot nem elsősorban műfajnak vagy a személyes valóság reprezentációjának, hanem a prosopopeiának köszönhető külső és belső identifikáció megragadásának tartja (Fogarasi György „arcrongálás” terminusa helyett az „arctalanítás”-t javasolja). Paul de Man-ra hivatkozva az önéletrajz „kivédhetetlen fikcionalizáltságáról”¹² beszél, az önéletrajzi vállalkozást pedig életet létrehozó és meghatározó tevékenységnek tartja. Az önéletrajzi szöveget mise en abyme olvasati pozícióból közelíti meg, melyben a szerző olvassa önmagát, az olvasatot pedig arra használja, hogy retorizálja életét. Hozzá csatlakozik *Z. Kovács István*, aki az autobiográfiát a befogadó szempontjából vizsgálva önéletrajzi olvasásként interpretálja. Ennek értelmében attól lesz autobiografikus az olvasat, hogy a saját életünkre vonatkoztatjuk azt. Az olvasás során a befogadó a szöveg szituációira vonatkozó morális ítéletei alapján kialakít egyfajta olvasói felelősséget, ami magát az interpretációt teszi az olvasó önéletrajzává. Az önéletrajziság etikai kritikában betöltött szerepét vizsgálva felveti Lockridge elméletét, aki a biográfia/autobiográfia különbségét a gyilkosság/ öngyilkosság közti különbséghez hasonlítja. Az önéletrajz – etikai szempontból – biztosít egyfajta szabadságot az önéletrajzi számára, mit és hogyan mond el, míg az életrajznak valóság-hűnek „kell” lennie. Ugyanez a morális elmarasztalás vonatkozik a gyilkosságra is, míg az öngyilkosságot óvatosabban ítéli meg a közvélemény.

76

Érdekes megközelítést vet fel *Müllner András* Hajas Tibor önéletrajzainak vizsgálatakor (*Hajas Tibor önéletrajzai Philippe Lejeune elméletének tükrében és fordítva*): Lejeune paktum-elméletéből kiindulva a szakmai önéletrajz műfaját vizsgálja. A tanulmányíró szerint a curriculum vitae magába sűríti mindazt, amit Lejeune az önéletrajz tipikus tulajdonságaként jegyez: a múltba való visszatekintést, az információk hitelességét, a szerző és elbeszélő közti hasonlóságot. Kérdés azonban, hogy a felsorolt komponensek közül kihagyható-e a narratív jelleg, illetve az én megfogalmazásához mennyire elengedhetetlen a narrativitás. Müllner a dokumentaritás, referencialitás mellett identitás-megfogalmazásról is beszél, aminek érdekessége, hogy szorosan összetartozik az én jövőbeli fejlődésére tett ígérettel. A curriculum vitae ugyanis elsősorban szakmai identitást fogalmaz meg. Ebből kifolyólag felveti a retrospektivitás mellett az önéletrajz jövőre való vonatkozását is. Ez az önéletrajz modell-értékét jelenti: míg Lejeune szerint az önéletrajz modellje az élet, vagyis az önéletrajtot a saját életünkről mintázzuk, a szakmai önéletrajzok esetében Müllner megfordítja a sorrendet – az önéletrajz jövőre vonatkozó ígérete alapján az önéletrajzíró az, aki folyamatosan alkalmazkodik saját curriculum vitae-jéhez. Ennek értelmében a szakmai önéletrajz egyfajta önhirdetésként jár előttünk, ami csapdába ejt és hatalmába kerít minket. Így a valóság válik utólagossá, és a szöveg lesz a valóság előzménye. Kérdés marad, hogy ezek a felvetések mennyiben alkalmazhatóak a nem szakmai önéletrajzokra, illetve lehet-e egy visszatekintő önéletrajz egyben előíró is, amennyiben a múlttal történő számvetést tűzi ki céljául.

Az autobiográfia önhirdető, önreklámozó tulajdonságára fókuszál *Böhm Gábor* is *Autobio(porno)gráfia* c. tanulmányában, amikor a pornográfia és az autobiográfia közös jegyeire hívja fel a figyelmet. Rámutat arra, hogy az erotikus irodalom gyakran az önéletrajz beszédmódját, az emlékező én-elbeszélést használja, amivel a hitelesség, őszinteség látszatát akarja kelteni, továbbá mindkettő az intimitást tematizálja, elbeszélőjükre jellemző az exhibicionizmus és befogadásuk a lesekedő szempontjából történik. A pornográf önéletírás célja egy olyan narratíva létrehozása, amelyben az én saját szexualitása által identifikálja önmagát.

Kérchy Anna szintén a testírás eszközeként értelmezi az autobiográfiát. Angela Carter test köré szerveződő történeteit a női önéletírások tipikus megnyilvánulásaként értelmezi. A tanulmányíró rámutat arra, hogy az „önéletrajzi szituációba” helyezkedő elbeszélők felforgatják az ágostoni modellből levezetett autobiográfiát: elutasítják a retrospektív jelleget, a teleológiát, az egyhangúságot, ehelyett egyszerre fecsegők, elhallgatók, ködösítők, folyamatosan (el)felejtenek, félreértelmeznek, füllentenek, és az emlékezetet blöffel, fikcionalizálással helyettesítik. Ignorálják az igazmondás kötelezettségét, amit *Kérchy* szintén az autobiográfiai paktum megszegéseként és egy újfajta autobiográfia-értésként értelmez. Ez pedig egy új hitelesség-paktumot hoz létre (*Timothy Dow Adams* nyomán): mivel a hazugság szándékos megtévesztés, amennyiben az elbeszélő nem tesz ígéretet az igazmondásra, nem is hazudik. Ez a felfogás a *Z. Kovács* által tárgyalt etikai kritikára emlékeztet, ahol a befogadó morális megítélésére bízta a „szöveg igazságát”.

Mekis D. János a két világháború közti irodalomban megjelenő autobiográfiák szerepének fontosságára hívja fel a figyelmet, amikor rámutat arra, hogy az esszéregény, irodalmi napló, tárgyias társadalomrajz stb. megjelenésével már ekkor fokozatosan beszívárgott az irodalomba az autobiografikusság (pl. az emlékezés, én, a közösséghez való viszony, idő problémakörének tematizálásával). Az autobiográfia a regény egy változataként kanonizálódott, ebből kifolyólag nagy hatással volt a regény fejlődésére. Ez a meglátás egészen új perspektívákat nyit az autobiográfia presztízsének megítélésékor, hiszen a modern autobiográfia-kutatásnak köszönhető elméleti fordulat csak a 20. század '70-es éveitől számítható, *Mekis* megállapításai viszont már a század első felére helyezik át ezt a fordulatot.

Orbán Jolán az autobiográfia filozófiában elfoglalt helyével foglalkozik *A filozófiai önéletrajz műfajai. Derrida, Nietzsche, Szókratész* c. tanulmányában. E három filozófushoz köti a filozófiai önéletrajzírás kialakulását. Mindhárman szövegeseményként közelítik meg az autobiográfiát, ami több a beszédaktusként vagy aláírás-aktusként való értelmezésnél. *Orbán* ebből vezeti le az önéletírás és a curriculum vitae közti különbséget. *Derrida* autobiografikus műveinek bemutatásával *Derrida* heterogén autobiográfia-értéseit tárja elénk. *Derrida* önarckép/önéletírás párhuzama rámutat az önarckép szemfényvesztésére: olyat akar mutatni a festő, ami valójában lehetetlen – önmagát. *Erős Ferenc* általánosabban közelíti meg a témát: a pszichológián belül alkalmazott autobiografikus szövegeket katalogizálja. Az autobiografikus szövegeket a kezelés folyamatához tartozó eszközként, mint a saját élettörténet birtokbavételét értelmezi, és határozottan elvitatja referencialitás-értékét. *Papp Orsolya* gondolatai *Erős* tanulmányához kapcsolhatók. Míg *Erős* átfogó képet kíván nyújtani a pszichoanalízis során alkalmazott autobiografikus műfajokról, *Papp Orsolya* az mellett

érvet, hogy a pszichoanalízis elveti az egységesként rekonstruált élettörténet lehetőségét, és több narratívumból, eltérő perspektívákból építi föl az analizált élettörténetét. E módszer felhasználásával követhetjük nyomon Derrida azon elemzését, ahol egy nem kimondottan autobiografikus jellegű Freud-műben mutat rá a szelfkonstrukció eszközeire. A szubjektumot kulturális terméként értelmezi, amely a szellemi elődökön keresztül szólal meg.

Baráth Katalin metanarratív önéletrajzról beszél, amikor történészként egy történész önéletrajzát értelmezi. Az autobiográfiai paktum nyomán történetírói szerződésről beszél, és tanulmányában az önéletrajzi, illetve történetírói olvasásmód párhuzamaira hívja fel a figyelmet. Fontos hasonlóságként emeli ki, hogy a történetírás – kiszabadulva az igazság elmesélésének kényszere alól – is beszédaktusként, kommunikációs helyzetben születő megnyilatkozásként értelmezhető, kiemeli a kétfajta szöveg prosopopeia-jellegét, illetve intertextuális természetét. Korpuszként egy olyan szöveget választ, amire mindkét olvasásmód alkalmazható: Marczali Henrik Emlékiratait. A történész önéletrajzának célja a történeti identitásának bemutatása, amit az autobiográfián kívül az előszó, az alcím, a fejezetcímek, az életműre való folytonos utalások, sőt önidézetek erősítenek.

A napló

Az autobiográfia fogalmának tisztázásakor néhány elméletíró (pl. Szávai János, V. Gilbert Edit) a naplót egy sajátos önéletrajzi szövegtípusként kezeli. Ennek gyökere Lejeune elméletével hozható összefüggésbe¹³, aki a megtervezhetetlenség miatt (a naplóíró úgy ír, hogy sosem tudja, hogyan folytatódik a történet, míg az önéletíró visszatekintő szövegének van egyfajta végpontja) egyre inkább a napló preferálása felé hajlik. Ezt a nézetét tükrözi a kötet nyitó tanulmánya is. Érdeemes megjegyeznünk, hogy Lejeune az egyetlen tanulmányíró, aki dolgozatában kifejezetten a napló műfajára fókuszál.

A napló mint antifikció hű beszámolót nyújt Lejeune jelenlegi autobiográfia-képéről, aki az autobiográfiai paktum óta hosszú utat járt be a témát illetően. A legautentikusabb autobiográfiai szövegtípusnak a naplót tartja, amit a fikcióval szemben antifikcióként, vagyis az igazság kimondására való törekvésként határoz meg. A tanulmány ravaszul, negatív bizonyítékokkal érvel amellett, hogy a napló állandó jelen idejűsége, pillanatábrázolása, a folytatás megtervezhetetlensége, fragmentáltsága stb. garantálják az „igazság kimondásának szándékát”. Lejeune szerint naplóíráskor nincs szükség semmiféle paktum megkötésére, mivel antifikciós jellege elemi tulajdonságává válik: a napló műfaja nem túri meg a hazugságot, mivel hosszú távon tarthatatlanná válna benne egy alternatív élettörténet mesélése. Amennyiben fikciósít a naplóíró, már nem naplót ír, vagyis míg az önéletíró retrospektív narratívája megalkotásakor az antifikciós jelleget „csupán” magára vállalja, addig a naplóíró egyfajta antifikciós kényszer mozgatja. Ebből következik, hogy az antifikció valódi területe a napló. Lejeune több példán keresztül bizonyítja, hogyan különül el a napló bármiféle fikciótól, végül arra a megállapításra jut, hogy a naplót valójában nem az irodalomtörté-

13 Vö.: Philippe LEJEUNE, *Hogyan végződnek a naplók* = Z. VARGA Zoltán (szerk.), *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* L' Harmattan, Budapest, 2003, 210.

netben, hanem a civilizációtörténeten belül, elsősorban élettevékenységként kellene vizsgálnunk. Fontos megjegyeznünk, hogy a napló fogalma alatt nem csupán a kanonizált szövegeket érti (sőt, elsősorban nem azokat), hanem minden kéziratos szöveget idesorol, és ezek gyűjtésére buzdítja minden olvasóját.

Identitás

Az autobiográfia-értések mellett az identitás kérdését tárgyalja legbővebben a kötet. A szubjektum heterogén jellege nem vita tárgya, a tanulmány szerzőit inkább az érdekli, hogy mi és hogyan vezet az identitás szétszóródásához, széttagolódásához. Találkozunk diakrón jellegű kutatással, amelyek a régmúlt szövegei én-értését vetik össze a jelenkori szubjektum-értelmezésekkel. Közéjük tartozik *Antonio Donato Sciacavelli* és Szabó András, akik a reneszánsz kori énszövegek interpretációjára vállalkoztak. Ezeket az én-dokumentumokat az autobiográfiai diskurzus felé tett első lépésekként értelmezik. Sciacavelli rámutat, hogy a kor Dante nyomán csak abban az esetben engedte meg az én-ről való beszédmódot, ha az tanítói céllal történt vagy, rágalmazás esetén, elkerülhetetlen volt a védekezéshez. Petrarca önéletrajzában az ágostoni modellen túllépve megjelenik az én saját megfogalmazása, ami az antik eredetre való utalásban (genetikusság elve), a szakmai identitást biztosító költői név választásában és testének külső leírásában nyilvánul meg. Érdekes a tanulmány végén idézett Petrarca-szonett, melyben a költői identitáson belül megjelenik az én heterogén jellege is („részben más voltam, mint ki mostan”¹⁴). Az én folyamatos változására hívja fel a figyelmet saját fizikumának többszöri, különböző időpontban történő leírása is. Ezzel a tanulmányíró Petrarcát a 14. század egyik legnagyobb kísérletező biográfiai szerzőjének minősíti. *Szabó András* Sciacavelli gondolatait szövi tovább *Egy grafomán kései humanista én-dokumentuma és önéletrajza*. *Miskolci Csulyak István (1575 – 1645)* c. tanulmányában, a kor magyar én-dokumentumait tematizálva. Rámutat, hogy ebben a korban ezek a szövegek nem az én mélyreható vizsgálatával, a lelki folyamatok ábrázolásával, a személyiség külső/belső ábrázolásával foglalkoztak, hanem az én és a külvilág közti kapcsolat leírására fókuszáltak.

Tandori képekkel és szöveggel párhuzamosan megjelenített identitás-felfogását vázolja *Nagy Csilla: Mire képes a szöveg?* c. tanulmányában. A Pályáim emlékezete c. mű már a cím többes számában egyfajta többszörös identitást indukál. Az identitás folyamatos szétzilálása Nagy szerint a képi és narratív értelmezés dialektikájából fakad, ahol eldönthetetlen a két megjelenítési mód viszonya: melyik egészíti ki a másikat? Ki kell-e egyáltalán egészítenie egyiknek a másikat? Vajon a vizuális és verbális elemekből létrehozott életraj(ok) identitásábrázolásai összebékíthetőek-e, vagy éppen a különböző perspektívák megmutatása révén válnak egymás feltételeivé? Annyi bizonyos, hogy mind a vizuális, mind a verbális elemek a személyes jellegű szöveg elidegenítő részeiként működnek. Az írás (tudatos) nyelvi hibák tárháza, ami felveti a kérdést, vajon alkalmas-e egyáltalán az önéletraj közvetítésére. A tanulmány elején az „ábrázolt események tényszerűségeként” definiált önéletraj az identitás ábrázolhatatlanságának köszönhetően folyamatosan (át)alakulóvá minősül az elemzés végére.

A szétszóródó szubjektum képe jelenik meg *Kérchy Anna* Carter regénytrilógiájának elemzésében is. Az elbeszélők identitásukat mutatványként, pózként, performanszként élik meg: groteszk testükön keresztül, a testírás segítségével konstruálják meg önmagukat. A „testet öltött identitás” háromféle modellt hoz létre a szövegekben: a nevető, evő-ürítő és szexualizált női test modelljét. Kérchy az ént a posztmodern identitásfogalomból és a posztstrukturalista nyelvfilozófiából kiindulva mint a szövegben megjelenő kép-Mást értelmezi, amely mindig elcsúszik, sosem rögzíthető vagy megragadható. A vállaltan megbízhatatlan narrátorok önmaguk paródiáját nyújtják a szövegekben.

Jabloneczay Tímea Auster Bezárt szobáját értelmezve olyan én-elbeszélésről beszél, amiben az elbeszélő egy másik ember életrajzát írja. A szerző/elbeszélő/elbeszélte én hálójának labirintusába vezet a szöveg, ahol a biográfia elbeszélői helyzetének kijátszása tematizálódik. A szereplők saját identitásukat keresik, egymás duplikátumai, tükörképei. A történet az önazonos, homogén identitás megképzésének lehetetlenségét mutatja be, ahol az én saját életének kiszolgáltatottjává válik.

Összegzés

Vajon közelebb kerültünk-e a kötet áttanulmányozása után az autobiográfia értelmezéséhez? A klasszikus irodalomban kanonizáltként értelmezett autobiográfiákhoz képest a kötet túlnyomórészt kivételeket, „nem tipikus” önéletrajzokat tartalmaz: olyan műveket is autobiografikusként értelmez, amit néhány évvel ezelőtt még egyértelműen a fikció területéhez soroltak. Ez egyrészt megerősíti a feltevést, hogy az autobiográfiát nem elég néhány jellemző felsorolásával egy definíció keretei közé szorítani, mert amint erre vállalkozunk, több kivételre bukkanunk, mint „szabálykövető” szövegre. Másrészt a kánon ilyen jellegű bővülése, illetve elcsúszása az autobiográfia fogalmának tágabb értelmezését vonja maga után. Az alcímként szereplő „önéletrajzi műfajok kontextusai” -t tehát találhatóbb lett volna az *én-műfajok* vagy a *személyes jellegű irodalmi művek kontextusai*- ra igazítani. Az én-irodalom fogalmának bevezetése az autobiográfia terminusának sokarcúságára hívja fel a figyelmet, ami mintegy önreflexív módon tükrözi saját tartalmát.

A kötet írásait végigolvasva nyilvánvalóvá válik, hogy a modern autobiográfiai diskurzusban az irodalomtudomány a társtudományokkal karöltve relativizálta a korábban jóformán axiómaként kezelt autobiografikus jellemzőket: a referencialitás szigorú igaz/hamis határát, az autobiográfia tényirodalomként való kezelését, a szubjektum homogén jellegét stb. Az identitásképző szövegtípusként való értelmezés felülírja azt az elképzelést, miszerint az autobiográfia elsődleges kritériuma (csupán) a referencialitás. Az autofikció problematikájának megjelenése tulajdonképpen éppen a régtől ismert referencialitás kérdéskörére kíván egyfajta megoldást nyújtani. Ez a felvetés nem jelenti a Lejeune-féle autobiográfiai paktumban megfogalmazott tételek elutasítását, inkább azok tágabb, tudományközi összefüggésekben való újragondolását és esetleges korrekcióját irányozza elő. Fontos megjegyeznünk, hogy az ismertett tanulmányok többségében Lejeune önéletrajzi paktuma még mindig elsődleges kiindulópontként és termékeny, olykor vitára készítő inspiráló forrásként bukkan fel.